

Limes. Akten des XI. internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár 30.8—6.9. 1976), Herausgegeben von J. Fitz, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 766 p.

Eveniment de seamă pentru toți cercetătorii istoriei Romei antice, cel de al XI-lea congres internațional de studii asupra frontierelor romane și-a aflat reunite lucrările într-un tom apărut în 1977 la prestigioasa editură academică budapestană. Sarcina gazdelor, care au asigurat și redactarea volumului, nu a fost deloc ușoară. Cele 57 de comunicări incluse au fost repartizate geografic, în succesiunea principalelor sectoare de limes (britanic, renan, danubian, oriental și african), iar câteva lucrări ce tratează probleme generale au fost grupate la sfârșit. Lista excursiilor incluse în lucrările congresului și un indice încheie volumul. Deși s-a renunțat la comunicările autorilor din țara gazdă, dimensiunile volumului au rămas considerabile. Reprografia rapidă folosită a îngăduit economia de spațiu tipografic, însă a menținut diferențe inerente de dactilografieri, abreviere, organizare a aparatului critic etc. În schimb, hîrtia este de excelentă calitate, iar erorile de tipar — foarte rare.

Aria participărilor a fost vastă, dar cu „goluri“. Cei mai numeroși au fost specialiștii din Marea Britanie, urmați îndeaproape de colegii lor din S.U.A., Franța, R.F.G. Numeroase contribuții au înscris țări ca Austria, România, Iugoslavia, mai puține Belgia, Olanda, Bulgaria, în timp ce participările Algeriei, Cehoslovaciei și Poloniei au fost reduse. Lipsesc cu totul cercetătorii din vaste zone geografice (U.R.S.S., Orientul Apropiat, Africa de nord-est etc.). Desigur, această situație nu se datorează organizatorilor, ci reflectă în bună măsură stadiul și amploarea cercetărilor de acest fel în lume (situația s-a repetat aproape aidoma la următorul congres, desfășurat la Stirling în 1979). Limbile de lucru au rămas cele consacrate: engleza, franceza și germana.

Desigur, nu avem posibilitatea să facem în aceste pagini o prezentare amănunțită a volumului discutat. Vom încerca doar să schițăm principalele probleme aduse în discuție, pentru fiecare sector al granițelor romane.

Limesul britanic rămîne, se pare, cel mai bine cercetat și cunoscut. Două comunicări consemnează detaliat rezultatele unor săpături arheologice recente¹. J. D. Leach și J. J. Wilkes prezintă castrul de la Carpow (remarcăm incinta trapezoidală a acestuia; p. 47—59). Descoperirile spectaculoase de la Vindolanda — textile și piese de piele, tăblițe de lemn cu texte scrise cu cerneală etc. — sînt prezentate pe larg de Eric Birley (p. 35—42), împreună cu proiectele îndrăznețe de cercetare și conservare a acestui sit arheologic excepțional. Chestiuni mai generale tratează lucrările semnate de Grace Simpson și Donald Moore. Cea dintîi revalorifică moștenirea științifică — încă puțin cunoscută — a tatălui ei, ilustrul arheolog Gerald Simpson (p. 13—18); articolul celui de-al doilea urmărește o interesantă paralelă între prezența romană și cea normandă în peninsula Wales (p. 19—34), evidențind atît deosebirile inerente, cît și surprinzătoare analogii rezultate din realitățile geografice și socio-economice.

---

¹ W. S. Hanson, *Corbridge and Croy Hill: recent work on Agricola's third and fourth campaigns*, p. 1—12; J. S. Johnson, *An early Flavian fort at Hayton, near York*, p. 43—46.

Cercetarea limesului renan este și ea ilustrată de câteva rezultate recente obținute pe teren². O viziune mai amplă aduce lucrarea lui J. Mertens *Quelques considérations sur le Limes Belgicus* (p. 63—42), care izbutește să precizeze ansamblul reunit sub acest nume (fortificațiile slabe ce se înșiruiau între Rin și *litus Saxonicum*, avînd drept coloană vertebrală drumul dintre Colonia și așezarea de la Boulogne) și să-i schițeze istoria. De o factură cu totul deosebită este însă contribuția cercetătoarei canadiene Edith Mary Wightman (p. 75—82): ea încearcă să circumscrie zonele de staționare a armatei lui Caesar în Gallia, îndată după cucerire. În acest caz, metodele tradiționale de cercetare nu mai sînt operante; s-a recurs așadar la izvoarele numismatice (ariile de răspîndire ale monedelor romane și indigene de după cucerire corespund cu zonele indicate de Caesar pentru triburile aflate și par a delimita teritoriile de staționare a legiunilor, care erau cantonate printre localnici; moneda autohtonă pare a fi răspîndită îndeosebi la triburile de unde se recrutau auxiliari pentru armata romană).

Includerea Sardiniei romane în problematica frontierelor apare la început surprinzătoare. Articolul americanului Robert J. Rowland (p. 87—112) dovedește însă cu argumente statutul aparte al insulei, considerată provincie imperială și de graniță, deoarece era mereu tulburată de triburile războinice de la munte (*barbaricini*); afluxul periodic de monedă romană pare să corespundă sosirii succesive a trupelor aduse pentru a-i combate pe aceștia din urmă.

De pe limesul danubian, foarte bogat în cercetări recente, nu putem nici măcar menționa toate contribuțiile cuprinse în volum. Renunțăm de la început la prezentarea comunicărilor românești, deoarece acestea sînt îndeobște cunoscute cititorilor români³. De asemenea, nu putem insista asupra acelor lucrări care înfățișează rezultatele unor cercetări arheologice recente⁴. Aportul cercetărilor austriece privește vestigiile castrului Vindobona (p. 137—144) și — mai ales — marea așezare de la Carnuntum. În cadrul acestuia din urmă s-a încercat delimitarea lui *territorium legionis* (p. 145—154) și atribuirea unei locuiri tîrzii de tip roman (fedați barbari?)⁵. Werner Jobst citește pe mai multe inscripții epitetul *Jupiter K(arnuntinus)*, care pare a se corela cu evenimente din războaiele marcomanice (p. 155—164). Mai remarcăm foarte interesante rezultate obținute de Titus Kolnik în săpăturile de la Cífer-Pač (Slovacia): în plin teritoriu barbar au fost găsite vestigiile unei mari așezări romane datînd din a doua jumătate a secolului IV e.n. Și nu este singura așezare de acest fel semnalată în țara quazilor. Există numeroase dovezi de conlocuire și colaborare cu quazii, ceea ce pare să ridice problema unui „Vorlimes“. Oricum, cercetarea de la Cífer-Pač îndeamnă la meditații și poate oferi sugestii și pentru realitățile din Dacia (p. 181—198)...

² R. Brulet, *La fortification du Bas-Empire de Furfooz*, p. 73—74; B. Beckmann, *Die Ergebnisse der Ausgrabungen im römischen Limeskastell Miltenberg-Alstadt* (ORL Nr. 38), p. 113—122; R. M. Swoboda, *Ein neues spätrömisches Kastell am Oberrhein*, p. 123—128.

³ Unele au fost publicate și în limba română: D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 191—202; C. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Complexul de fortificații de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe Limes Alutanus*, în *SMMIM*, X, 1977, p. 17—24; D. Benea, *Officina militară de la Dierna*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 205—214; G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Investigații noi pe limes-ul de nord și de nord-est al Daciei Porolissensis*, în *File de istorie*, III, 1974, p. 181—189. Nu știm să fi fost republicate în românește articolele lui N. Gudea (p. 223—236), C. C. Petolescu (p. 297—302), I. Bogdan-Cătănciu (p. 333—352) și M. Zahariade (p. 385—398).

⁴ J. Bouzek, *Roman imported figural bronzes in Bohemia*, p. 171—180; M. Klumbach, *Ein Paradeschildbuckel aus Brigetio*, p. 199—208; P. Petrović, *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porečka dans les Portes de fer*, p. 259—276; B. Döhle, *Zwei Badanlagen aus dem 4. Jahrhundert im spätrömischen Limeskastell Iatrus*, p. 427—440; T. Sarnowski, *Fortress of the legio I Italica at Novae*, p. 409—426; D. Ovcarov, *Observations sur le système de fortifications de la haute époque byzantine dans les terres bulgares d'aujourd'hui durant les 5-e — 6-e siècles*, p. 467—472; V. Božilova, *Ex-voto des militaires romains du sanctuaire de Diane et Apollon près de Montana*, p. 473—484.

⁵ M. Grünwald, *Zur Frage der „nachvalentinianischen“ Bewohner des Legionslager von Carnuntum*, p. 165—170.

M. P. Speidel stabilește prezența unor detașamente militare din Pannonia în luptele lui Antoninus Pius cu maurii (p. 129—138), iar John W. Eadie constată că limesul pannonic la sud de Drava pare să fi fost puțin primejduit și slab apărat pînă în secolul IV e.n. (ceea ce iarăși pune probleme pentru istoria Daciei romane — p. 209—222).

Din contribuțiile la istoria Moesiei Superior, reținem articolele lui Sl. Dušanić (care stabilește rolul cohortelor de cavalerie în asigurarea apărării zonelor miniere — p. 237—248) și al Mirosłavei Mirković (constată un atac sarmatic în Moesia și Dalmația la 254 e.n. — p. 249—258). Cît despre Macedonia, doi cercetători i-au consacrat atenția; se avansează ipoteza că, atîta vreme cît a avut rol militar, provincia ar fi fost condusă de legați imperiali⁶. Studiul lui Jerzy Kolendo despre formarea legiunii I Italica abordează însă o problemă mai amplă: procesul de provincializare a armatei romane, care pare să fi cunoscut sub Claudius și Nero un moment crucial (p. 399—408).

Pentru limesul oriental, contribuțiile sînt mai puține, absența cercetărilor recente de teren își spune cuvîntul. Jörg Wagner prezintă lucrările recente la întocmirea unui atlas istoric al provinciilor romane orientale (p. 669—704), iar B. H. Warmington urmărește atent și apreciază pozitiv strategia romană în războiul lui Constantius II cu perșii (p. 509—520). Tot aici trebuie remarcată ponderea neașteptată de mare a unor unități parte în armata romană, constatată de cercetătorul britanic David L. Kennedy (fapt explicat prin specificul societății parte — p. 521—532). De un interes aparte ni se pare lucrarea lui W. Liebeschuetz consacrată dovezilor epigrafice despre creștinarea Siriei (p. 485—508); pe baza acestor izvoare se conturează zone și etape de răspîndire a creștinismului în această provincie, proces îndelungat și niciodată desăvîrșit. Foarte importante sînt precizările autorului referitoare la caracterul inscripțiilor în Imperiul Tîrziu și la avîntul economic al zonelor rurale în această epocă (este însă discutabilă opinia sa despre rolul creștinării în accelerarea dezvoltării economice din secolele IV—V e.n.).

Limesul african rămîne domeniul predilect al arheologilor francezi. Cercetările cele mai recente sînt rezumate într-o prezentare pertinentă de către Maurice Euzennat (p. 533—544). Remarcînd progresele făcute, autorul se ocupă mai mult de noile probleme ridicate și de necesitatea reluării vechilor rezultate, în lumina cunoștințelor și metodelor de azi. Mai trebuie spus că M. Euzennat critică, pe drept cuvînt, metodele de lucru și rezultatele lui M. Benabou. Avansează apoi cîteva observații de esență. El opinează că progresele cuceririi romane s-au făcut urmînd direcțiile tradiționale de nomadism ale indigenilor (altfel spus, cucerirea s-a adaptat realităților africane). O altă ipoteză foarte plauzibilă este aceea că politica de cuceriri ar fi fost animată, la sfîrșitul sec. II e.n., de aristocrația romană din Africa de nord, în fruntea căreia s-ar fi aflat la un moment dat Plautianus; căderea acestuia la 205 e.n. pune capăt acestei politici.

Dintre cercetările de teren mai recente sînt comentate cele obținute în castrul de la Gemellae⁷ și în asklepeionul de la Lambaesis (acesta din urmă beneficiind de o reconstituire amănunțită). Este interesant de observat că specificul — foarte pronunțat — al acestui templu nu are nimic african, ci rezultă exclusiv din preluarea și imbinarea elementelor culturale ale lumii romane provinciale (panteonul foarte cosmopolit este definitoriu în acest sens)⁸. Cercetătorul algerian P. Salama urmărește evoluția limesului Mauretaniei Caesarensis, destul de puțin cunoscut încă; destrămarea acestuia este pusă pe seama unui proces general și destul de obscur, „africanizarea progresivă a structurilor romane“ (p. 577—596). În sfîrșit, Marcel Le Glay prezintă discursul împăratului Hadrian ținut la Lambaesis în 128 e.n., pe baza unei mari inscripții recent descoperite; studiul discursului evidențiază toate elementele definitorii ale politicii militare a împăratului. Dar în 1976 reconstituirea textului nu era încheiată, așa că savantul francez nu avansa decît cîteva constatări (p. 545—558).

⁶ M. Š. Kos, *The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian limes*, p. 277—296; K. Wachtel, *Zum Militärkommando an der Unteren Donau in augusteischer Zeit*, p. 377—384.

⁷ P. Troussset, *Le camp de Gemellae sur le limes de Numidie d'après les fouilles du colonel Baradez (1947—1950)*, p. 559—576.

⁸ M. Janon, *A propos de l'Asclepeion de Lambèse (Numidie)*, p. 705—720.

Alte cîteva lucrări tratează chestiuni de valoare generală. Ekkehard Weber prezintă (p. 647—658) o nouă ediție a Tabulei Peutingeriana, aflată în lucru la Viena (pare însă contestabilă „stema” Tabulei, propusă de autor), iar Wolfgang Haase supune unei ample investigații destinul politicii și ideologiei romane rezumate în formula *Si vis pacem, para bellum* (p. 721—756). O sinteză a puținelor cunoștințe despre artileria romană oferă Dietwulf Baatz (p. 597—600), iar J. E. Bogaers, cu bine cunoscuta-i erudiție, aduce cîteva contribuții la cunoașterea unor *auxilia* mai obscure de pe limesul european (p. 601—632). Întrucîtva conexe sînt studiul lui Harald von Petrikovits despre clădirile gospodărești ale legiunilor⁹ și cel al lui Colin M. Wells consacrat grajdurilor din castelele de *alae*¹⁰; în ambele cazuri documentația este insuficientă și rezultatele rămîn la nivelul unor ipoteze. Un loc aparte revine cercetării lui R. M. Reece, consacrate relației între limes și circulația monetară din Imperiul Tîrziu (p. 643—646). Regimul monetizării permite reconstituirea circuitului monedei în acea epocă. Autorul britanic constată că moneda de aur și argint deservea îndeosebi plățile către stat, în timp ce relațiile curente erau asigurate de moneda de bronz (care nu era acceptată la achitarea impozitelor). El mai observă că, în general, moneda se concentrează pe frontiere, unde staționa armata, în timp ce economia monetară cunoaște un regres general; opinează deci că prezența monedelor nu ar fi semnul unei prosperități economice. Fără îndoială, afirmațiile lui R. M. Reece îndeamnă la reflexie, dar trebuie spus că el însuși nu le consideră deocamdată decît simple observații și impresii, ce rămîn a fi verificate de cercetări ulterioare.

Lucrările congresului de la Székesfehérvár au prilejuit așadar o largă trecere în revistă a cercetărilor asupra frontierelor romane, punctată de rezultate definitiv cîștigate, dar și de foarte multe noi probleme deschise. Parcurgerea volumului discutat evidențiază nevoile de cercetare care se impun și trebuința de a se recurge la interpretări mai nuanțate. Progresul cercetării reclamă tot mai mult recursul la noi metode de prospecțiune și la cercetarea interdisciplinară, fără a diminua însă rolul decisiv al cercetătorului de formație umanistă.

RADU ARDEVAN

⁹ H. v. Petrikovits, *Verpflegungsbauten der Legion*, p. 633—642.

¹⁰ C. M. Wells, *Where did they put the horses? Cavalry stables in the early empire*, p. 659—666.